

TEXT AS A PRODUCT OF COHERENT UTTERANCE OF SENIOR PRESCHOOLERS

In the article coherent speech is viewed as a complicated multistructural process directed to the creation of the final speech product – the text that consists of successive stages of the structure of this process.

Key words: language, speech, text, coherent utterance, discourse

УДК 811.161.2:81 42:371.32

Божко О. П.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МОВНИХ ЗАСОБІВ У ТЕКСТАХ РІЗНИХ ТИПІВ

Розглянуто мовні особливості текстів різної типологічної структури та стилістичної належності. Обґрунтовано важливість опанування учнями на уроках української мови в 5–9 класах правил добору мовних засобів як умови вдосконалення текстотвірних умінь.

Ключові слова: комунікативно-функційний підхід, текст, тип мовлення, розповідь, опис, роздум, "дане", "нове", паралельний/ ланцюговий зв'язок речень, стиль мовлення, мовні засоби.

Комунікативно-функційний підхід у навчанні учнів української мови надає пріоритетності формуванню базових умінь і навичок з усіх видів мовленнєвої діяльності. Проте ще й досі робота з реалізації мовної змістової лінії не завжди підпорядковується завданням розвитку мовлення учнів, а школярам доволі складно засвоїти основи текстотворення.

Проблему типів мовлення досліджували вітчизняні та зарубіжні лінгвісти (Н. Валгіна, Г. Золотова, Т. Єщенко, І. Кочан, Л. Лосева, О. Нечаєва, Л. Новиков, Г. Солганик та ін.) і лінгводидакти (О. Глазова, Т. Донченко, В. Капінос, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, А. Нікітіна, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.), котрі приділили значну увагу теорії та практиці аналізу, побудови текстів. Питання ж особливостей уживання мовних засобів у висловлюваннях різних типів потребує подальшої розробки.

Мовець має досягати комунікативних цілей у всіх сферах когнітивно-творчої та трудової діяльності. Для цього 5–9-ти класники вчать аналізувати, відтворювати, будувати та редагувати висловлювання різних типів, стилів та жанрів мовлення. Якість використаного "будівельного матеріалу" – мовних засобів – не може бути високою без належних знань особливостей їх функціонування в тексті певного типу. Це й визначає актуальність пропонованої статті. Її мета – проаналізувати й узагальнити особливості вживання мовних засобів у текстах різних типів. Відповідно до мети ставимо завдання: 1) розглянути мовні засоби, притаманні розповіді, опису, роздуму; 2) визначити їх роль у структурі висловлювання.

Питання про типологію текстів лишається дискусійним через багатовекторність самого поняття "текст" і доволі строкату палітру критеріальних ознак, пропорованих ученими. У цій статті під "типом тексту" ми маємо на увазі спосіб викладу, "основні структурні схеми поєднання речень у складне мовленнєве ціле, що відповідає завданням мовця..." [3, с. 520]. Іншими словами, це текст (або фрагмент тексту) з певним узагальненим значенням за функційно-смісловим критерієм, відповідно до якого в шкільній практиці традиційно виділяють розповідь, опис і роздум. Кожен із них має особливості не лише в побудові, а й у доборі мовних засобів. Наприклад, навіть за двома початковими фразами можна розвинути думку, дотримуючись певного типу висловлювання (у реченнях специфічні мовні засоби підкреслено): 1. Спершу мама вишивала рушник. Потім вона... (Розповідь). 2.

Мама вишивала рушник. Він був незвичайним... (Опис). 3. Мама вишивала рушник. Вона дуже хотіла, щоби ..., тому що ... (Роздум).

Розповідь, опис і роздум у "чистому" вигляді функціонують рідко. Тому поряд з опануванням механізмами актуального членування речень у текстах кожного типу важливим є чітке розуміння учнями особливостей структури та принципів добору мовних засобів.

Найдоступнішою для опанування школярами вважається **розповідь**, оскільки порядок розташування матеріалу підпорядковується хронологічній послідовності подій, процесів. До такого тексту можна поставити загальне питання "що сталося?" чи "що відбулося?". Лінійний розвиток думки якнайкраще забезпечується ланцюговим зв'язком речень, коли в другому реченні розглядаються або певні компоненти, або в цілому зміст першого. Проілюструємо вищесказане за допомогою рис. 1.

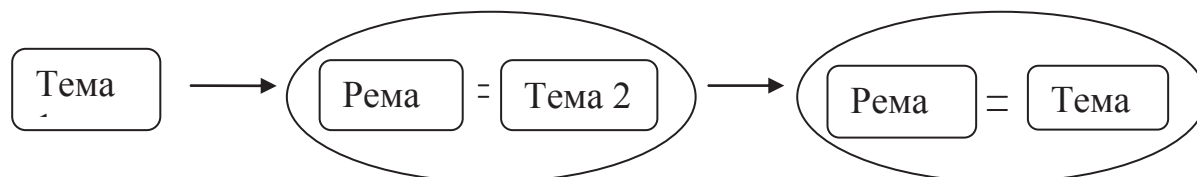

Рис. 1. Ланцюговий зв'язок речень у тексті-розповіді.

"Відомим" (темою) може бути: 1) назва предмета чи особи, що виконує дії, 2) час дії, 3) місце дії. "Новим" (ремою) – назви дій, що змінюють одна одну.

Програмою з української мови [4] передбачено струнку систему роботи над текстами-розповідями. Учні мають опрацювати їх у всіх видах мовленнєвої діяльності. Жанрово представлені замітка в публіцистичному стилі (5 кл.) та оповідання (у 5 кл. – на основі власного досвіду; у 6 кл. – за картиною та на основі побаченого; у 7 кл. – за поданим сюжетом; у 8 кл. – на основі почутого з обрамленням тощо).

Розповідь публіцистична (замітка) чи наукова (стаття) створюється з метою інформування й будується за схемою: 1) визначення теми, проблеми; 2) виклад суті проблеми; 3) наведення фактів; 4) кінцівка-висновок. Художнє оповідання чи розповідь розмовного стилю має такі складові: 1) загальне тло; 2) історія події, характеристика дійових осіб та місця, де розгортаються події; 3) власне сам сюжет – розвиток подій; 4) кінцівка-висновок [5, с. 58–59].

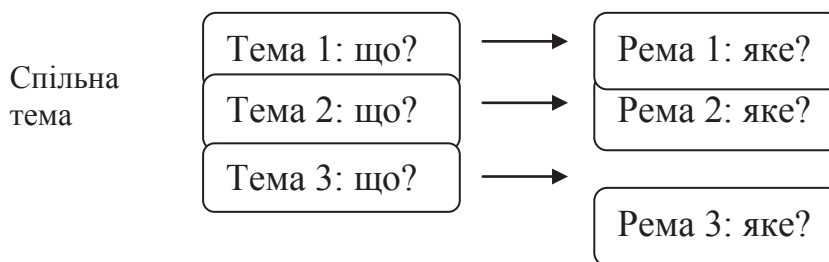
Спільна ознака розповідей різних стилів – це лаконізм викладу думок, інформативна насиченість й дотримання чіткої архітекtonіки тощо. Проте в публіцистичному стилі, а в художньому тим більше, перебіг подій передається крізь призму суб'єктивного, конкретно-чуттєвого сприйняття, емоційно, як-от: ... 25 квітня 1986 року відлік часу став бойовим. Тієї по-весняному чарівної ночі передали повідомлення про аварію. Першими ступили у вируюче полум'я, у смертельну радіацію пожежники. Вони кинулися рятувати станцію і людей, не думаючи про себе. Там мужні вогнеборці трималися до приходу підкріплення... (За В.Трегубовим).

Художній текст має реалізувати і комунікативну, й естетичну функції. У таких розповідях найчастіше використовують мовні засоби: 1) особові дієслова-присудки, ужиті в певній послідовності, що стосуються однієї особи та зберігають єдність вищо-часових форм, при цьому домінують дієслова минулого часу доконаного виду (*ступили, кинулися*); 2) зміна часового плану дієслова: форма теперішнього часу вживається для передачі несподіваності події й створення атмосфери причетності слухача чи читача до зображуваного (*глянув – тиск падає*); 3) іменники з конкретним значенням (*аварія, пожежники, станція, люди*); 4) обставини місця й часу, виражені: іменниками з прийменниками (*у полум'я, тієї ночі, до приходу підкріплення*), прислівниками (*там*), дієприслівниковими зворотами (*не думаючи про себе*); 5) сполучники зі значенням чергування, зіставлення дії; 6) весь арсенал синтаксичних конструкцій – відповідно до авторського задуму тощо.

Засобами ланцюгового зв'язку виступають повтори елементів попереднього речення, уживання синонімів (*пожежники, вогнеборці*), указівно-замінювальних слів (*вони, тієї, тоді, там* і т. ін.), родових понять тощо.

Опис – тип мовлення, що передбачає або зовнішню характеристику, або розкриття внутрішніх ознак предмета (особи, істоти, явища) переважно в статичному стані: стані рівноваги, спокою чи сталого руху. Відбір ознак та порядок їх переліку підпорядковується комунікативному завданню, спільній темі та композиції. Стилiстично розрізняють науковий, художній та діловий описи (наприклад, технічна характеристика, характеристика особи).

Для текстiв описового типу характерним є паралельний темо-рема-тичний зв'язок, коли "відомим" є назва самого предмета та його частин, а "новим" – його ознаки. Такий зв'язок можна представити на рис. 2.

Рис. 2. Паралельний темо-рема-тичний зв'язок речень у творі-описі.

Відповідно до програми [4] учні засвоюють особливості побудови таких видів описів у 5 кл. – окремих предметів та тварин; у 6 кл. – приміщення й природи; у 7 кл. – зовнішності людини, опису дій; у 8 кл. – місцевості, пам'яток історії й культури тощо. При цьому школярі мають ясно зрозуміти, що в художньому стилі, на відміну від наукового, автор послуговується зовсім іншим принципом виділення певних деталей предмета та їх ознак: *його увага зосереджена лише на найвиразніших рисах, що створюють яскравий образ та естетично впливають на адресата повідомлення.*

Науковий опис *предмета, тварини, особи* будують за схемою: 1) визначення об'єкта опису; 2) перелік суттєвих ознак, котрі виділяють названий об'єкт з-поміж схожих на нього; 3) підсумок. *Метою такого висловлювання є якомога точна й вичерпна характеристика предмета, позбавлена суб'єктивізму й емоційності, що зумовлено стил'овими вимогами. Саме це зумовлює й відмінності в доборі мовних засобів. У науковому описі, називаючи ознаки предмета, надають перевагу іменникам і прикметникам, ужитим у прямому значенні (маса, крила, вузькі смуги), числівникам; серед синтаксичних конструкцій – простим реченням, у т.ч. ускладненим однорідними членами. У художньому – іменникам, прикметникам-епітетам (велична), а також дієсловом (розрізують), прислівникам (по-царськи) – у переносному значенні, фразеологічним засобам; іменникам-прикладкам (дзьоб-гачок); реченням, ускладненим порівняльними (текст 2, речення 5); дієприкметниковими зворотами та складнопідрядним реченням з підрядними означальними (текст 2, речення 3):*

1. Науковий опис (уривок): *Беркут – птах родини яструбових. Маса тіла 4,5 кг, довжина – 89 см, розмах крил сягає 227 см. Пера голови й задньої частини шиї рудувато-вохристі, видовжені, загострені. Хвіст сіруватий, із вузькими темними поперечними смугами, на кінці – широка темна смуга. Дзьоб синюватий, восковиця і пальці жовті...* (З енциклопедії).

2. Художній: *А ось і беркут! Постава по-царськи велична. Голова, прикрашена золотистими довгими перами, що гривово спадають на шию, зовсім невелика. Дзьоб-гачок надає грізного вигляду. Крила, дужі й великі, легко розрізують повітря. Граціозно та безшумно завмирає він між небом і землею, наче намальований. Не летить – пливе!* (За Ю. Степановим).

У 7 класі перед учнями постає завдання вдосконалити набуті вміння в продукуванні описів і навчитися створювати не лише опис зовнішності людини в художньому стилі, а й портретний нарис у публіцистичному. Останній є доволі складним для учнів.

Портретному нарисові властиве поєднання: 1) опису зовнішніх ознак з документальною точністю й художністю; 2) опису внутрішнього портрету, що якнайкраще виявляється в надзвичайних життєвих обставинах, коли увиразнюються певні моральні чесноти героя (і тут існує суттєвий ризик, що учні нададуть перевагу розповідному типу мовлення, звернувшись лише до переліку фактів з біографії); 3) опису природи як засобу розкриття характеру героя (на основі зіставлення чи протиставлення, коли з'являється резонанс/ дисонанс між зображуваним пейзажем і внутрішнім світом людини), його світоглядної позиції та моральних переконань або як фону для зображення. Особливо промовистою в текстах цього жанру може стати художня деталь (у зовнішньому вигляді, поведінці героя та ін.). Таким чином, портретний нарис – це не документальна констатація подій, зовнішніх ознак, а художньо-публіцистичне дослідження особистості в її багатогранності (моральній, інтелектуальній, емоційній, психологічній, творчій тощо) з виявленням найвиразніших, найсуттєвіших рис.

Цими особливостями й зумовлено багатство мовних засобів, серед яких – яскраві прикметники-епітети, прислівники способу дії; спонукальні речення, односкладні називні речення та складні з різними видами зв'язку, зокрема парцельованої структури.

Опис *інтер'єра та місцевості*, як правило, відповідає схемі: 1) загальне уявлення про об'єкт опису; 2) опис деталей; 3) висновки, оцінка [5, с. 55]. При цьому речення можуть поєднуватися по-різному – і паралельним, і послідовним зв'язком, але домінує паралельний. "Даним" є вказівка на місцезнаходження (де?), а "новим" – предмет (що?). Наприклад: *У просторій світлиці ... в кутку біля дверей стояла обложена зеленими кахлями піч, на кахлях плавали риби, скакали коні. У маленькі вікна з круглими скельцями в олов'яних оболонках пробивались останні відблиски зорі. Над вікнами висіли білі рушники, вишиті червоною заполоччю...* (За П. Панчем).

У текстах такого типу часто вживають прислівники місця та іменниково-прийменникові сполучення (над вікнами), що уточнюють присудки. Однакові предикативні форми дієслівного часу (лише теперішнього, лише минулого чи лише майбутнього) позначають одночасне розташування деталей на одній площині (стояла, пробивались, висіли). Точно передати просторові значення можуть і називні речення, еліптичні (неповні) речення (Маленька кімната. Старий стіл. Під ним – пожовклі газети).

В описі стану природи/ людини речення в основному пов'язуються паралельним зв'язком: "відоме" – елементи зображуваного доквілля чи сама особа, а "нове" – стан, що виявляється через низку ознак/ почуттів, переживань тощо. У художньому стилі будується за схемою: 1) загальне враження від побаченого, пережитого; 2) власне опис стану природи, людини; 3) узагальнення [5, с. 55]. Для передачі стану вживають різноманітні мовні засоби: *особові дієслова* (завмирає, насолоджуються) *та безособові* (світає, пахне), *слова категорії стану* (затишно, тривожно) *й прислівники* (міцно, лагідно), *фразеологічні звороти і семантично нерозривні сполучення слів* (віддає голубінню). *Серед синтаксичних конструкцій – односкладні називні* (Тихий літній ранок) *та безособові речення* (Спокоєм віє від моря); *речення, ускладнені дієприкметниковими* (народжені сонцем), *дієприслівниковими* (зливаючись з морською поверхнею) *та порівняльними зворотами* (крик чайний, немов жалібний дитячий плач) *зворотами; складносурядні* (Зникають зірки, і схід сором'язливо рум'яниться) *та складнопідрядні речення* (означальні (...море, що дихало на повні груди), наслідкові); *безсполучникові* (із семантично рівноправними частинами зі значенням послідовності, одночасності (Ніч розчиняється, ранок усім розкриває свої обійми)).

Будь-який опис відбиває констатувальне мовлення, проте не завжди він будується на комплексі лише постійних, незмінних ознак. Опис стану природи/ людини може бути як статичним, так і динамічним. За умови візуалізації тексту першого різновиду його зміст можна передати одним кадром, однією картиною, другого – лише низкою кадрів. У

динамічних описах переважає паралельний зв'язок речень. Наприклад: *Шторм розлютувався надвечір. На місто з моря дмухав невпинно вітер. Ляскали десь залізні дахи. Шуміли дерева. На море насунув туман* (За Ю. Яновським).

У подієвий текст-опис автор може вводити перелік рівноправних дій, послідовність елементів події, наводити характеристику руху предмета [3, с. 267], що є визначним чинником у наданні переваги дієслівним присудкам у формі минулого часу (*ляскали, шуміли*). Залежно від мети висловлювання може вживатися цілий спектр синтаксичних конструкцій: від простих непоширених, неускладнених речень, що посилюють динаміку й передають мінливість стану, до розлогих складних речень з різними видами зв'язку, за допомогою яких можна відтворити нюанси думки. *Перелічувальна структура* опису може зумовлювати певну граматичну однорідність (одноманітність) мовних засобів: Жевріє схід. Світлішає море. У попелястому небі тануть мерехтливі зірки.

Якщо в подієвій описовій картині стану природи чи людини надається перевага особовим дієсловам (*розлютувався, насунув*), учні можуть відчувати складнощі у визначенні типу тексту, оскільки динамічність – основна ознака розповіді. Учителю має підвести школярів до розуміння, що в такому описі мета вживання дієслів суттєво відрізняється: не для розгортання сюжетної лінії, коли "нове" в кожному наступному реченні є носієм інформації про мінливі події, котрі й рухають розповідь, а для характеристики людини, явища, передачі стану. Причому текст у цілому набуває "констатувального перелічувального характеру" [3, с. 267–268].

Структура повного роздуму містить три частини: тезу (твердження, котре необхідно довести/ спростувати чи пояснити); обґрунтування (наводяться аргументи – докази, підкріплені прикладами); висновок (остаточна думка). Проте місце тези може бути не завжди на самому початку тексту й не завжди вона формулюється прямолінійно, але завжди "визначає основну лінію розвитку ідеї твору-роздуму, надає йому композиційної стрункості" [2, с. 219]. Докази виділяють прямі (теза обґрунтовується безпосередньо) і непрямі (тезу доводять через спростування протилежних думок). Основна сфера використання роздумів – науковий стиль, адже саме тут доводиться доводити, підтверджувати чи спростовувати думку. Проте тексти з цим типом мовлення широко представлені і в художньому стилі, коли літературний персонаж розмірковує про "вічні" питання: смисл буття, кохання й зраду, моральні засади, мистецтво тощо.

Над роздумами учні основної школи починають роботу з 5-го класу, доводячи правильність твердження за допомогою міркувань (на лінгвістичну тему, а також пов'язану з життєвим досвідом), наприклад: *Я вважаю, що цей текст – опис. У ньому повідомляється про перші ознаки весни, котрі виявляються одночасно. До тексту можна поставити питання "Яка?". Автор використав багато прикметників, як-от: ніжні, несміливий, тверда.* Продовжують опрацьовувати в 6-му класі (роздуми про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень у художньому та публіцистичному (замітка) стилях), 7-му (тексти дискусійного характеру) та 8-му (на основі прослуханих телепередач). Основний акцент на вдосконалення вмінь сприймати, аналізувати, відтворювати та будувати тексти на морально-етичні та суспільні теми в публіцистичному стилі робиться в 9-му класі не випадково. Адже роздум – найбільш складний тип мовлення, в основі якого лежить узагальнене причиново-наслідкове значення.

Для роздумів притаманними є такі мовні засоби: лексичного рівня – абстрактна лексика; морфологічного – вставно-модальні слова для зв'язку аргументів з тезою (*по-перше, по-друге*) та сполучники (*тому що, оскільки, через те що* та под.); висновок поєднується словами *отже, таким чином, тому, у результаті*. Синтаксичного – використання присудків, виражених дієсловами теперішнього часу зі значенням постійної дії (*є, включає, містить*); обставин причини й умови, виражених іменниками з прийменниками, дієприслівниковими зворотами, складнопідрядними реченнями. У цілому ж відбираються інформаційно місткі конструкції, тому переважають: 1) прості речення, ускладнені вставними словами й реченнями, однорідними членами, уточнювальними та відокремленими зворотами;

2) різнотипні складні речення, зокрема складнопідрядні (*Необхідно наголосити, що ...; Оскільки ..., то...* та багато ін.) та безсполучникові (зі значенням пояснення в другій частині).

Засвоєння учнями мовленнєвознавчих понять "текст" і "тип мовлення" є вкрай важливим для формування текстотвірних умінь. Воно має відбуватися за допомогою нових підходів, що ґрунтуються на "сукупності ознак, які стануть способом розпізнавання різних типів мовлення (текстів), продукування та редагування їх" [1, с. 25–26]. І однією з таких ознак є специфічні мовні засоби, притаманні описам, розповідям і роздумам. Учні, опановуючи "секрети" добору мовних засобів під час відтворення, побудови та редагування текстів, більш осмислено засвоюють мовні одиниці різних рівнів та абстрактні (а тому доволі складні для розуміння) мовні категорії, а отже, підвищують мотивацію до вивчення лінгвістичних тем і вдосконалення власної мовленнєвої культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Донченко Т. Формування в учнів поняття про типи мовлення і типологічну структуру тексту / Тамара Донченко // Дивослово. – 2004. – № 4. – С. 23–26.
2. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка / М. Р. Львов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : РОСТ, СКРИН, 1997. – С. 219.
3. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов / Т. В. Матвеева. – Ростов н/Д.: Феникс, 2010. – С. 267–268, 520.
4. Програма "Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (5–9 класи)" [Електронний ресурс] / Укл. Г. Т. Шелехова, М. І. Пентилюк, В. І. Новосьолова та ін. – К., 2012. – 65 с. – Режим доступу до програми: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/183-diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/navchalni-programi/10320>
5. Соловьёва Н. Н. Как составить текст? Стилистические нормы русского литературного языка / Н. Н. Соловьёва. – М. : ООО "Издательство Оникс": ООО "Издательство "Мир и Образование", 2009. – С. 54–67.

Божко Е. П.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В ТЕКСТАХ РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ

Рассмотрены языковые особенности текстов различной типологической структуры и стилистической принадлежности. Обоснована важность овладения учениками на уроках украинского языка в 5–9 классах правилами подбора языковых средств как условия усовершенствования текстовых умений.

Ключевые слова: коммуникативно-функциональный подход, текст, тип речи, рассказ, описание, размышление, "данное", "новое", параллельная/ цепная связь предложений, языковые средства.

Bozhko O. P.

FEATURES USING LANGUAGE IN THE TEXTS OF VARIOUS TYPES

The linguistic features of texts of various typological structure and stylistic identity considered. The importance of students substantiates mastering the lessons of the Ukrainian language in grades 5–9 selection rules of language as a means of improving the conditions of textual skills.

Key words: communicative-and-functional approach, the text, type of speech, story, description, thinking, "what is given", "new", parallel/ chain link of offers, language means.